

Наталія ПОПЛАВСЬКА

*Тернопільський національний педагогічний
університет імені В. Гнатюка*

УКРАЇНСЬКА ПОЛЬСЬКОМОВНА ПУБЛІЦИСТИКА КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТ.: РИТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто українську польськомовну публіцистику кінця XVI – поч. XVII ст. крізь призму риторики. Особливу увагу зосереджено на виражальних засобах, що допомагали полемістам у переконуванні опонентів.

Ключові слова: *риторика, полемічна публіцистика, сакральний текст, ампліфікація, персвазія, аргументація.*

The paper is concerned with the Ukrainian Polish-speaking publicism at the end of XVI – beginning XVIIth century through the prism of rhetoric. Special attention concentrated on expressive facilities which helped to polemicists in persuasion of opponents.

Key words: *rhetoric, polemic publicism, sacral text, amplification, persuasion, argumentation.*

W artykule rozpatrzono ukraińską publicystykę polskojęzyczną końca XVI – pocz. XVII w. z punktu widzenia retoryki. Szczególną uwagę skupiono na środkach wyrazu, wspomagających polemistów przy przekonywaniu oponentów.

Słowa kluczowe: *retoryka, publicystyka polemiczna, tekst sakralny, amplifikacja, perswazja, argumentacja*

Українська література кінця XVI – початку XVII ст. представлена настільки неординарними творами та авторами, що трактувати їх неможливо однозначно, проте вони гідно репрезентували тогочасне українське письменство у західноєвропейському культурному просторі. Важливим національним надбанням того періоду, попри свою двомовність (українсько- і польськомовна), є полемічна публіцистика, яка творилася людьми різних конфесійних орієнтацій: православними, католиками, протестантами. Літературна цінність їх творів є різна: від текстів, досконалих за домінантами художності, до відверто невдалих, породжених ситуаціями, які не завжди дозволяли глибоко артикулювати аргументи, розгортати міркування. Однак кожен з авторів був непересічною особистістю, що своїм доробком вносив у канони полеміки індивідуальне, неповторне. Внесок, наприклад, українців-католиків у національну культуру був не меншим, аніж доробок православних. Як релігійні діячі, з одного боку, та люди, не байдужі до справ своєї Вітчизни, з другого, вони прагнули осмислити становище Церкви, пропонуючи

різні моделі її майбутнього облаштування. Їх твори містили також доктринальні суперечки, взаємні претензії та образи.

У тогочасній багатонаціональній Речі Посполитій основною проблемою, що викликала полемізування, була релігія. Після підписання Люблінської унії 1569 року, напевно, ніхто не сподівався на такий резонанс навколоунійних проблем, які з більшою силою загострилися з прийняттям Берестейської унії 1596 року. Активно культивувалися тематично пов'язані з цими подіями твори, займаючи помітне місце в типологічній структурі тодішнього вітчизняного письменства. Основна їх функція, безперечно, полягала у формуванні громадської думки щодо політично-релігійних проблем, а також у безпосередньому швидкому впливі на реципієнтів, переконуванні їх в слушності аргументів, які автор артикулював. Полемісти вбачали у мистецтві переконування дієву найефективнішу зброю у словесній боротьбі з опонентами. Ці твори були також тісно пов'язані з традицією Святого Письма, бо в них наявні всі його книги як особлива онтологічна сфера [1, 197]. Читання, розуміння, інтерпретація Біблії приводило до появи нових творів. Звісно, цей процес в історії культури виокремлював різні етапи, які маркувалися назівництвом творчих особистостей.

Вирішальним чинником у формуванні основних ідей, уявлень, цінностей полемічної публіцистики була взаємодія із католицькою та протестантською дискурсивними практиками конструювання текстів. Ланцюгова хронологічна послідовність появи полемічних закидів (Петро Скарга «Про єдність Церкви Божої» (1577), – апоніми і «Послання до латин», «На богомерзкую, на поганую латину» (1582), – Бенедикт Гербест «Віри костюлу римського виводи ...» (1585), – Герасим Смотрицький «Ключ царства небесного» (1588) тощо) поєднала в єдине ціле їх доробок, дозволяючи раціонально втілювати конфесійні переконання у «спільні» жанри, в яких простежується орієнтація на античний та західноєвропейський досвід.

Знаменною прикметою тогочасної полемічної публіцистики було використання досвіду риторичної теорії, опанування та культивування найдосконаліших форм риторичного мистецтва, вироблення принципів полемізування. Надаючи риторичі достоїнств «чуттєвого» мистецтва і тим самим відокремлюючи її від софістичної та схоластичної традиції, автори творили помітне явище. Єзуїтська спільнота, наприклад, обмежувалася тільки прийняттям разом з понятійним інвентарем пристосованої до полемічної орієнтації Цицеронівсько-квінтіліанівської теорії, яка пізніше була вдосконалена в єзуїтській педагогіці. Протестантські теологи обрали, посилаючись частково на Цицерона, частково на Квінтіліана, власний

напрямок, що протиставлявся єзуїтському. Вони вимагали від риторів доброї обізнаності з правилами риторики та діалектики, належної орієнтації в предметі суперечки, трактуючи її як засіб для перемоги опонентів за допомогою можливих аргументів і прийомів.

Особливу цінність у письменстві доби Ренесансу і Бароко мала аргументаційна модель риторики, виведена з аристотелівської концепції риторичного переконування. Цим вона продовжувала тяглість зв'язків з діалектикою і софістикою, бо так само пропагувала, на відміну від Платонової об'єктивної правди, переконування у правді, вміння віднаходити найефектніші мовні форми впливу на слухачів. Домінуючою майже в усіх тогочасних риторичних посібниках стала проблема пафосу. У протестантських школах активно почали переходити до риторики навчання аргументації.

У рамках Реформації та Контрреформації простежується формування двох тенденцій у нормативних риторичних трактатах. Перша полягала в наслідуванні августинівського твердження, що метою її є примирення «посварених», тобто платонівсько-квінтіліанівська парадигма. Друга, яка більше проявлялася у практиці полемізування, зреалізувала аристотелівську теорію риторичного переконування. Вона становила істотний елемент літературного процесу на схилі XVI ст. й полягала в посиленні цього мистецтва, що було основною і водночас найдієвішою зброєю у літературних суперечках протестантів, католиків, православних. Отож риторика стала мистецтвом мовного впливу, даючи перевагу урізноманітненню жанрових форм та виокремлюючи полемічну публіцистику з її безпосереднім апелюванням до конкретного адресата, опонента, їх творів.

Рефутаційний (відкидання закидів) характер публіцистики узаконив постійне звертання до таких засобів переконування, які впливали передусім на волю і почуття реципієнтів. Тому риторична стратегія в них набувала ознак емоційного переконування, увиразнюючи його психологічний аспект. Усі художні засоби спрямовувалися на підсилення «ідеологічної» функції, аргументаційної топіки. Реалізація таких намірів зазвичай передбачала активне використання ампліфікаційних технік, що зводилися переважно до пробудження в адресатів відповідних почуттів (зворушення, милосердя, обурення).

Риторика у полемічно-публіцистичних текстах визначала структуру твору, розміщення у ньому матеріалу: аргументаційні топіки, різні приклади, авторські розмірковування. Вона детермінувала як їх підбір, так і композицію, способи аргументації, правила оздоблення тексту найприйнятнішими стилістичними риторичними засобами. Кожен

розділ полемічного твору виконував також свою функцію. Передмова, наприклад, повинна була ілюструвати проблематику твору, методика його побудови, зацікавлювати та завойовувати читачів, запевнювати, що вони збагатяться новими знаннями. Таким чином риторичні принципи зміцнювали підвалини етико-естетичних програм апологетів конфесій.

Полемісти вважали мистецтво переконування дієвою найефективнішою зброєю в словесній боротьбі з опонентами. Водночас їх писання були тісно пов'язані з традицією Святого Письма. Зasadничою тезою риторики тогочасних полемічних текстів була актуалізація релігійно-політичних проблем, що ґрунтувалася на екзегетичній методі, тобто кожен автор обирав той мотив Біблії, який найбільше відповідав його догматичній проблематиці. Пристрасно полемізуючи зі своїми опонентами, вони демонстрували неабияку вправність. З одного боку, проявлялася їхня готовність до емоційної відповіді опонентам, а з іншого – схиляння перед авторитетом Біблії та патристики.

Спрямування української полемічної публіцистики кінця XVI – поч. XVII ст. визначалося в основному доунійними, унійними (1596 р.) та післяунійними колізіями і поширенням ідей Реформації та Контрреформації. Українство тоді підходило до усвідомлення власної національної ідентичності, полемісти дошукувалися та по-своєму інтерпретували конкретні події, своїми творами закарбували перипетії та відтінки тодішнього духовного життя в усій повноті. Полемічна публіцистика, не обмежуючись лише богословською тематикою, містила багато інформаційного матеріалу про тодішні події: детальний опис Брестського собору 1596 р., подій у м. Вільно 1609 р. Свій варіант розв'язання культурно-релігійної кризи, що виникла у Речі Посполитій у XVI ст., передовсім запропонували представники реформаційно-протестантського руху, спрямованого проти римо-католицького абсолютизму. У такій ситуації протестанти, як відомо, вважали, що найраціональніше відкинути будь-яку церковну обрядовість, церковну ієрархію, яка тоді становила у Римській Церкві могутній апарат підпорядкування віруючих. Вирішальну роль у цьому відіграла польська єзуїтська полемічна проза, що має свою багатовікову історію і також є важливим чинником ускладненої релігійної ситуації Речі Посполитої. Активність її пов'язана з посиленням діяльності єзуїтів після Тридентського собору, які застосовували різні методи протистояння іновірцям: диспути, друковану полеміку, шкільництво, театр.

Традиційну модель єзуїтської полеміки XVI ст. презентують трактати Бенедикта Гербеста «Wypisanie drogi» (1566) та «Wiary Kościoła Rzymskiego wywody i Greckiego niewolstwa historia» (1586). У першому трактаті, який

мав форму хроніки та був чи не першою спробою прямої полеміки з православними, полемічна нарація подавалася у формі оповіді про подорож по Русі та міркувань з приводу тих чи інших конфесій, що тут існували. На початку трактату критикуються «еретики», аналізуються і негативно оцінюються їх догматичні та обрядові відхилення. Потім полеміст вдається до виділення топосу, який стане наріжним у подальших католицьких та уніатських полемізуваннях. Це твердження про «невченість» руських священиків. Ідея Бенедикта Гербеста про перевагу православно-католицької унії глибоко обґрунтована в полемічних трактатах Петра Скарги, зокрема в трактаті «Про єдність церкви Божої під одним пастирем і про відступи греків від цієї єдності» (1577). Полеміст, володіючи апробованими навиками єзуїтів вести полеміку, логічно впорядкував матеріал, наповнюючи його відповідним смислом та сподіваючись на вдячного реципієнта. Твір виокремлюється ґрунтовним викладом позиції єзуїтів щодо православних.

Чітко розмежовані три частини тексту були підпорядковані намаганням автора зруйнувати всі перепони, які шкодили церковній єдності. Обстоюючи можливість і необхідність існування цілісної церкви під протекторатом Папи Римського, автор у першій частині вдався до полеміки з протестантами та православними, використовуючи авторитетні праці грецьких та римських богословів про істинність католицької церкви. П. Скарга був переконаний, що тільки вона є наступницею апостольської, а папа – безпосередній спадкоємець апостольських часів; виявляв невдоволення втручанням мирян у справи православної і, особливо, протестантської церков. Жвавим і виразним викладом виділяється друга частина, де акцентується увага на причинах ігнорування православною церквою рішень Флорентійського собору та його наслідків. Полеміст, використовуючи свою богословську ерудицію, не задовольнився лише констатацією історичних посилянь, переліком аргументів. Йому властиве намагання захопити читачів патетикою розповіді. Він переслідував конкретну мету: вплинути на православних, розбудити в їх душах сумніви щодо істинності православної церкви. Для цього вдався до своєрідного психологічного підходу: порівнював православних з тими, хто в їх очах був втраченими людьми. Для конкретнішого обґрунтування своєї позиції автор у третій частині скористався розгорнутим аналізом православно-католицьких розбіжностей, що стануть згодом наріжним каменем у полеміці.

Таким чином, полемічні форми, вироблені єзуїтами, все активніше проникали в сфери міжконфесійних спілкувань, а полемічна функція ставала провідною серед тих, які може виконувати тільки літературний

твір. Вони були джерелом для вдосконалення способів полемічних нарацій, уявлювали набір аргументів/контраргументів, біблійних запозичень, пропонували приклади, зауваження. До цього додавалися певні композиційні схеми, мовні моделі взаємного впливу: дошкульні закиди й оборонні відповіді. Все зводилося до ефектного впливу на читачів, до діалогізування. Дуже часто у текстах реалізувався подвійний діалог, тобто з тим, про кого писалося, та з тими, для кого писалося. Таким чином, віддзеркалювалися індивідуальні ідеологічні вподобання авторів, закріплювалася концепція певної суспільно-політичної або конфесійної групи. Все підпорядковувалося меті переконати опонентів у слушності своїх поглядів. Орієнтація на читачів, можливих реципієнтів, зумовлювала те, що в полемічних творах виділялися висловлювання, елементи, які сприяли формуванню переконливіших впливів на завоювання аудиторії. Це є доказом, що полеміка орієнтувалася на риторичну традицію, домінуючу в тогочасному письменстві. Мистецтво переконування єзуїти трактували, наприклад, як основу мистецтва дискутування та його теоретичний фундамент. Очевидним було і те, що тісний їх зв'язок проявився й у полемічній практиці, в якій чітко уявлювалося поперемінне використання риторичних прийомів, ораторського переконування та діалектичної аргументації.

Щодо протестантських творів, то вони були лише невеликою ланкою у системі тогочасної полемічної публіцистики, проте дають відповідний матеріал щодо форм аргументації, давнього полемізування.

Перші ознаки міжконфесійної незгоди показово задекларовані латинськомовним трактатом «промотора польської Реформації» Станіслава Оріховського «Хрещення русинів» (1544) [2, 206]. У 60-ті роки XVI ст. з'явився ще один протестантський твір, відомий пізніше як фальсифікат, лист половчанина Івана Смери, в якому містифікована мандрівка адресанта у «грецькі» краї начебто задля вивчення їхньої віри та звичаїв. Відгалуженням доктрини аріан було вчення Симона Будного, презентоване в його творі «Катехизисъ», структура якого відповідала подібним виданням протестантів, зокрема «Великому Катехизису» Мартіна Лютера. Будний вдався до реформаційної критики обрядових практик православ'я та католицизму (дотримання постів, культ ікон, чернечі обітниць), намагався віднайти в їх традиційних християнських нормах різні відхилення від канону, вказував на правомірність існування канонів реформаційної церкви. Він радив пильно вчитуватися у Святе Письмо, не боятися його інтерпретувати, тлумачити по-своєму.

Унійні заклики Бенедикта Гербеста, Петра Скраги, їхніх однодумців-богословів наткнулися на спротив консервативно налаштованих

православних. Найяскравіше антикатолицьке спрямування мали «Послання до латин из их же книг», «На богомерзкую, на поганую латину...». Вони ще не зовсім вписувалися в канони полеміки, за вимогами якої почергово відкидалися закиди опонентів, проте вже декларувалася необхідність такої відповіді в обґрунтуванні причин появи цих творів. Вони закладали підвалини православної полеміки та заповнювали прогалину, що утворилася в міжчассі від трактатів єзуїтів Петра Скарги «Про єдність Церкви Божої» (1577), Бенедикта Гербеста «Віри церкви римської висновки» (1586) до «Ключа царства небесного» (1587) Герасима Смотрицького.

У розробці форм і напрямів православної полемічної стратегії мав неабияке значення Острозький культурний осередок, де об'єдналися освічені полемісти-публіцисти, які зверталися до свого адресата друкованими полемічними текстами. В них кристалізувалася відповідна щодо міжконфесійних суперечок система цінностей, орієнтована на смаки й запити різних прошарків суспільства, обґрунтовувалися погляди з догматичних, філософських, політичних та етичних проблем, формувалася власна полемічна стратегія. За орієнтир духовного та творчого пошуку острозьким полемістам правила вітчизняна духовна спадщина, твори ранньої патристики. Тодішні діячі також адекватно осмислювали західноєвропейську традицію, близьку їм за методами критики текстів, вона сприяла усвідомленню ними унікальності й неповторності різних історичних епох. Опинившись в екстремальній ситуації впровадження іноконфесійних інтенцій, острозькі книжники орієнтувалися на духовні здобутки епохи Київської Русі, намагалися піднести їх значення, використовуючи у полемічній творчості, заглиблювалися у вивчення рукописів, шукали в них відповіді на болючі релігійні питання, прагнули на їх основі оновити православну церкву.

Великою опорою у створенні полемічно-публіцистичних концептів, втіленні їх у відповідні форми, вмінні влучно висловлюватися було шанобливе схиляння перед Святим Письмом. Острозькі богослови, на відміну від протестантів, які допускали довільне тлумачення Біблії, прагнули зберегти тлумачення сакрального тексту, освячене віковою традицією. Це – підґрунтя їх богословсько-полемічної стратегії, до якої долучався комплекс ренесансно-реформаційних ідей, артикульованих у текстах.

Втілюючи механізми риторики у полемічній практиці, острозькі книжники задекларували свої моделі текстів, полемічна напруга яких була найяскравішою у давньому українському письменстві. Їх праці яскраво

демонстрували традиційні форми полеміки, де заперечення опонентів будувалося на намаганнях довести слушність власної позиції.

Найблагодатнішою формою масової комунікації для полемістів Острога стало, звісно, книгодрукування, бо воно передбачало достатню регулярність і тиражування, що дозволяло апелювати до читачів і текстів-запитів. Якщо словесні баталії, формовані під впливом багатовікового досвіду ведення соціального діалогу, враховували одночасну орієнтацію і на конкретного опонента, і на необмежену кількість читачів, то друковані форми полемічно-публіцистичного тексту сприяли детальнішому продумуванню тестових конструкцій, спонукали ефектно й ефективно висловлювати свої думки, а також уважніше цитувати тексти опонентів, чого не можна було досягати в усному полемізуванні.

Важливе значення для розуміння полемічної стратегії острожан має їх світоглядна система, тлумачення та розуміння ключових у міжконфесійному діалозі проблем. Виходячи з властивого православ'ю уявлення про догмат Трійці, полемісти активно спростовували католицькі тези про сходження святого Духа не лише від Отця, а й від Сина (*filioque*), прийняття яких було необхідною умовою унії східної церкви із західною. Поняття бога в острозьких книжників надіялося атрибутами вічності й безконечності (Василь Суразький). Кращим способом доведення божого буття та усвідомлення викладених у Святому Письмі істин є симультанне інтуїтивне осягнення Бога «внутрішнім», духовним, розумом у процесі самозаглиблення і самопізнання (Іван Вишенський).

Після проголошення Берестейської унії у публіцистиці чіткіше окреслюється суб'єктивність авторських текстів. Полемісти активно уподібнювалися до вчителів, духовних наставників, мудреців. Це спонукало до активнішого діалогу з читачем-реципієнтом, який мав бути прямим об'єктом впливу і диктувати, бодай опосередковано, свої вимоги. Нова ситуація вимагала пошуків оновлених форм впливу та жанрових моделей творів, які могли б сформувати образ гіпотетичного читача, озброєного чітким комплексом сподіваних переконань. Він мав бути підготовленим партнером діалогу, оскільки всі висловлювання в межах тексту проектувалися на свідомість, на систему цінностей компетентного реципієнта. Тому майже кожен полемічно-публіцистичний текст, що з'являвся після унії, позиціонувався на діалог із попереднім текстом, вступав у полеміку з уявною частиною адресатів, погляди яких імпліцитно формулювалися в тексті опонента.

Важливим аспектом розуміння семантики та смислового поля тексту полемічної публіцистики поберестейського періоду є його відчитання на тлі інших творів, між якими існують певні текстові проєкції. Діалогічний

аспект полемічної публіцистики післяберестейського періоду передбачав наявність кількох поглядів на одну проблему. Це творило враження безпосередньої розмови з опонентом, полеміки з ним автора, який постійно переконує у правдивості своєї позиції.

У поберестейський період спостерігається зміна і в тематиці та аргументації. Догматичні проблеми відсувалися на задній план, поступаючи місцем загальнішим. Полеміка залишалася успішним інструментом формування думки громадян. Спостерігається активніша інтерпретація подій суспільного і політичного життя. Тогочасну публіцистику характеризує велика шкала в оцінюванні Берестейського собору: від протокольних описів до своєрідної містифікації події. У ці рамки вписуються такі твори, як анонімний «*Ekthesis albo takie...*», «*Obrona Bzeskego Synodu*» Петра Скарги, «*История о Листрикийском, то есть разбойническом Феррарском, або Флоренском синоде*» Клірика Острозького, аналіз яких подається з урахуванням посилення художнього вимислу. У текстах фігурує чимало історичних фактів, що засвідчують переконання учасників діалогу. На першу позицію виступала адекватність історичних подій, їх достовірність, які могли би привернути увагу реципієнтів, переконливіше вплинути на них.

Полемічні тексти післяберестейського періоду урізноманітнювались за композиційними моделями, авторською інтерпретацією традиційних топосів, за прагненням увиразнювати ті чи інші події та за їх поцінуванням. Автори намагалися усвідомити відповідальність, яка перед ними поставала при навертанні до своїх релігійних позицій якнайбільшої кількості прихильників. Тому спостерігається збагачення наративних форм полеміки. Популярною в цей період стає катехізисна та історіософська, специфічні особливості яких проілюстровані у творі Стефана Зизанія «*Катехізис*» і «*Казань святого Кирила, патріарха ієрусалимського*» (катехізисна) та «*Пересторозі*» невідомого автора, діалогом «*Оборони церковної єдності*» Лева Креси з «*Палінодією*» Захарія Копистенського (історіософська).

Міжконфесійне протистояння змушувало полемістів шукати витончені форми переконування, оскільки релігійно-політична ситуація вимагала радикального оновлення світоглядних орієнтацій та концепцій у полемістів, які активніше почали поєднувати функції священників та митців. Емоційність викладу у творах частково досягалася за допомогою посилення креативної суб'єктивності, що руйнувала сакральноканонічні основи середньовічної свідомості.

У кожному полемічному тексті можна відчитувати комплекс ідей, у горизонті яких автор інтерпретував своє розуміння і вирішення міжконфесійних проблем і водночас задавав риторичні засоби, що дозволяли

б, на його погляд, їх вирішувати. Усвідомлюючи свої твори успішним засобом формування громадської думки, полемісти насичували їх інформацією з суспільного, політичного життя, що спонукало до увиразнення конфесійних акцентів. Неабияку роль у цьому аспекті відіграла аргументаційна топіка, джерелом якої було Святе Письмо, візантійська патристика.

Характерною прикметою структурування текстів стало протиставлення антитези твору на тезу твору-закиду, а стильовою доміантною – діалог ідей, діалог «текстів». Цей принцип можна простежити на різних етапах розвитку полемічної публіцистики. Він активно функціонував як стильовий прийом та виконував функції композиційного впорядкування, що зумовлювало відповідну побудову творів, які зовні нагадували то трактат, то діалог або виразну словесну сутичку, «зіткнення» двох протилежних релігійних догм. Показовою у цьому ракурсі є реакція православних на трактат Петра Скарги «Берестейський собор и оборона его» (Христофор Філалет «Апокрисис») та уніатів на «Апокрисис» Христофора Філалета (Іпатій Потій «Антиризис, або Апологія...»). Це стосується і «Отписів» Клірика Острозького. В такому «діалозі» явно увиразнювалося авторське «я», народжувався неповторний полемічний ідеостиль, пробуджувалось і усвідомлювалось право на особисте судження, втілювалися власні комунікативні наміри.

Полемісти створювали тексти універсальної структури, кожна частина якої виявляла авторську індивідуальність, обґрунтовувала легітимність своєї віри. Вони вносили в усталені правила персвазій свої наративні коди, а устремління актуалізували у концепції читача, творенні уявного адресата, сповненого життєвої активності, відкритого до сприйняття проголошених настанов та небайдужим до усього, що мовилось у творі. Генерували нові художні засоби, що проектувалися на будь-яких читачів, адаптували не завжди зрозумілі поняття, почерпнуті з історико-літературної традиції, до будь-якого середовища, формували суспільну свідомість, стимулювали інтелектуальний розвиток в Україні.

Література

1. Ушкалов Л. Світ українського бароко. – Харків: Око, 1994. – 112 с.
2. Шевченко В. В. Православно-католицька полеміка та проблеми унійності в житті Русі-України доберестейського періоду / Шевченко Віталій Володимирович. – К: Преса України, 2002. – 416 с.